

Entrevista

Isaac Díaz Pardo: «Nós non esquecemos nada»

Miguel LOUZAO OUTEIRO

No final de decembro de dousmil tres tivemos dous encontros con Isaac Díaz Pardo nun dos seus fogares, a Galería Sargadelos de Santiago. Xogaba na casa e víase cómodo, afeito a gravadores e preguntas. Chegou acochado cun abrigo coa elegancia coa que se nos amosan os nosos devanceiros nas fotos doutrora, para envexa da nosa desleixada rutina de arestora. Pequeno e cuns ollos espilidos axéxanos coa pillería dun neno. Ao comezarmos a falar emerxe o home coa lucidez de quen sabe que xa nada o sorprende. Falamos e falamos durante case tres horas e isto foi o que ficou.

—**Madrygal:** Como era aquel Santiago onde naceu?

—**I. Díaz Pardo:** Eu nacín no ano vinte e aquela era unha cidade moi distinta á de hoxe. Lembrou cousas a partir do ano vinte e cinco. Daquela comezouse a construír a rede de sumidoiro, xa que até

aquela altura había esterqueiras, das que había que tirar o esterco para as leiras. Xa ves se non mudou a cousa! Houbo mudanzas estruturais básicas: Santiago caracterizábase por ter un corpo antigo cunhas patas longas que eran a zona das Hortas, Entreríos, os Basquiños, Sar, etc., que comunicaban con toda Galiza, xa que era o centro, unha encrucillada de camiños. Santiago naceu así cunhas patas longas. Primeiro fíxose o Camiño Novo, que se lle chamaba así porque se fixo para pasar a carrilana, anterior aos autobuses. Despois comezouse a facer o camiño da Coruña a Vigo. Neste momento foi cando se fixeron as Rodas, que, por certo, que vén de Ruela, que era á que ía cara á Porta do Camiño. E de Ruelas deu en Ruedas, e despois traducíuse por Rodas. O mesmo lle pasou á Ruela de Caramoniña que sería de Cachamuíña.

Volvendo ao Camiño Novo, o antigo camiño estaba na Rapa da Folla onde estaba a calzada romana, que ficou desfeita. Foi unha animalada. Despois fixeron ese monstro que é o Ensanche, nas Hortas de Ramírez, e tiráronlle todo o carácter a Santiago de ser unha cidade rodeada de campo e só cunhas ramificacións que eran os camiños de acceso.

—**Como transcorreu a súa vida familiar naqueles primeiros anos?**

—Na miña casa non había para chegar a fin de mes. Lembrou aí polo vinte e catro ou vinte e cinco cando meu pai era delineante no Concello co arquitecto Constantino Candeira, que fixo obras importantes, entre elas a reforma da Praza da Quintana, que daquela aínda aparecía con árbores. Eu coñecía, porque estivo na casa onde nacín, porque era un centro de reunión de galeguistas. Meu pai e mais miña nai eran das Irmandades da Fala, e viñeron para Santiago no ano vinte, e dalgunha maneira viñan como representantes das Irmandades da Fala. Hai un documento, que eu teño, no que lle encargan a meu pai a delegación das Irmandades da Fala.

Daquela houbo xuntanzas que reunían na nosa casa da Rúa das Hortas a Castelao, Otero Pedrayo, etc. Alí reuníanse todos.

Por certo, Constantino Candeira foi un dos creadores do Museo de Imaxinería de Valladolid. Máis tarde estivo un ano na cadea, porque despois do ano 36 ser intelectual era un pecado.

—Como percibiu a chegada da República?

—Un ben. A República en Santiago tivo un grande movemento. A única industria que existía aquí era a tintorería España, nas Hortas de Ramírez, que era a única cheminea que había. Alí facían escarapelas republicanas, e tiñaas moita xente. Daquela había un ambiente moi republicano de querer mudar as cousas. A xente aínda que non fose republicana quería que houbera mudanzas.

Lembro que no ano trinta e un, con doce anos, no colexio, o mestre Teijeiro, o primeiro que fixo cando se instaurou a República foi pór o xornal na mesa para lernos as cousas que ía traer a República. Era tamén republicano, eran case todos republicanos. Despois acabou suicidando por culpa do Glorioso Movimiento.

—Como viviu desde o seu fogar galeguista os anos da República?

—Nós verdadeiramente estabamos moi confundidos. Eu tiña once anos, mais ao ano seguinte, no trinta e dous, houbo a Asemblea de Municipios convocada polo Concello de Santiago, onde estaban representados perto do noventa por cento dos concellos galegos, o que lle confería un carácter solidario e que mostraba a necesidade do Estatuto. Lembro onde se celebrou e o ambiente que había. Os nenos andabamos repartindo bandeiriñas republicanas e galegas. Foi no auditorio do que hoxe é a Facultade de Medicina. Dalgunha maneira comezou a facerse política pensando no país. Vexo no número de Madrygal que me deches hai un momento que o profesor Alonso Montero ten un traballo sobre Álvaro de las Casas. Eu lembro, que tiña doce anos, de velo discutir con [Alexandre] Bóveda e con [Anxel] Casal, que presidía a Asemblea. Álvaro de las Casas, era un ultranacionalista, e despois terminou de franquista. Acabou mal. Eu coñecía porque había moito movemento. Álvaro de las Casas creou un movemento chamado os Ultreyas, e creou unhas «xeiras» con rapaces, e meu pai como era unha organización

galeguista quería meter a min e eu non quería de ningunha maneira, porque eu estaba cos socialistas e cos comunistas e con outros, xa estaba politizado, e tamén non gustaba de facer sempe o que me mandaban.

Entón, traballei sempre, desde os catorce anos, no taller de meu pai. Traballaba incluso ao chegar da escola, do instituto, que estaba na Praza de Mazarelos, e chamábase Instituto de Segunda Enseñanza. Case ninguén sabe que se chamaba así, e non Instituto Gelmírez. Iso foi despois.

—Que coñecemento tiña do Partido Galeguista, do Seminario de Estudos Galegos...?

—Ao Seminario de Estudos Galegos íamos moito con meu pai. Alí estaba a estatua de Eiroa que presidía a entrada. Meu pai levábame aos lugares que a el lle parecía que debía ir, e eu ía contento ver todo iso. Daquela comezou toda a campaña do Estatuto e no taller do meu pai fixéronse os cartaces da autonomía, que os fixen eu case todos, menos o de Seoane. E incluso un de Castelao que el nos dixo como tiña que ir: «Rapaces, poñédeslle arriba *A nosa terra non é nosa* e abaixo *Para que a nosa terra sexa nosa, vota o estatuto*».

—Que contacto, tivo con Castelao, Ánxel Casal, Alexandre Bóveda, Vitor Casas e tantos outros que ían pola súa casa?

—Hai que darse conta que a min non me facían caso ningún. Si hai unha anécdota sobre isto que me preguntas. Daquela a propaganda política polas rúas facíase con pasquíns. O alcalde [Ánxel Casal] era ao mesmo tempo o que imprimía os pasquíns, mais para repartir os pasquíns había que ir ao Concello e carimbar un impreso. Nós naqueles pasquíns dicíamos todas as animaladas habidas e por haber... «Hai que acabar con isto, hai que acabar con isto outro...». E claro se levabamos aquilo ao Concello e ían aquilo non nolo deixaban repartir e nós facíamolo sen pasar polo Concello. Un día estando eu a traballar no taller de meu pai veu por alí Casal e mais Castelao. Entón Casal díxome «Xa sei que estades imprimindo e que non os levades selar ao Concello». E a min non se me ocorreu outra cousa que dicirlle «E que vós sodes uns reaccionarios». Claro, eran cousas de nenos. E Castelao dixo «Carallo para o rapaz». Entón Casal cabreouse e meu pai botoume de alí. Despois déronme unha lección, porque dous deles

foron inmolados e Castelao morreu no exilio. Que mamalón é un cando é novo!!!

—Como foron aqueles momentos do alzamento e os anos posteriores?

—Foron anos tremendos. Eu tiven que me agochar porque senón non a contaba. En Santiago había dous cirurxiáns moi coñecidos. Un era Baltar e outro Puente Castro. Este era moi amigo de meu pai xa que o bisturí del andou por toda a nosa familia. El chamou a uns tíos meus da Coruña e díxolles que me viñeran procurar deseguida porque corría perigo. Estiven medio ano pechado, agochado nun piso da Coruña. Este é un recordo fodido, moi duro. Aquilo foi unha desfeita. Perdéronse moitas cousas...

A miña era a quinta do corenta e un e non a mobilizaron até o final da guerra. Eu tiven un herpes e déronme por inútil temporal, e depois o que lle sobrava era xente e xa non me volveron chamar.

—Como recompuxo a súa vida?

—Ao que puiden saír do escondedoiro púxenme a traballar nun taller. Facía pintura industrial nos tranvías, letreiros, etc. E tamén pintando caralladas do movemento «del glorioso meneo» porque o taller noso foi nacionalizado e había que facer todas as trapalladas que facían aqueles desgrazados que viñan decorar cousas de auxilio social, os arcos... todo o que había que facer daquela.

Eu, ao acabar a guerra, fun para Madrid estudar Belas Artes. Meu pai, quizais de ter que aturar aos arquitectos, quería que eu fose arquitecto, mais claro, estabamos arruinados de todo e non podíamos. Entón quixen estudar unha cousa barata e fixen Belas Artes. Daquela podíanse adiantar os anos e así foi como os catro anos curseinos en dous.

Despois estiven un tempo metido na pintura até que me metín na cerámica. Non aturaba aquilo de Madrid, aquilo era un ambiente tremendo.

—Como lembra o Madrid daqueles anos?

—Era un ambiente moi fodido. Andaba un con medo, agochado. Non podía un manifestar nada. Aínda estaban a matar xente. Non había amigos,

había que estar calados e nada máis. Non podías facer outra cousa...

—Aquel mozo Isaac Díaz Pardo quería dedicarse exclusivamente á pintura?

—Non. Había que gañar a vida dalgunha maneira. Eu non tiña esa vocación. Eu fixen a carreira ben: déronme premios, mais acabada a II Guerra Mundial, no ano corenta e seis, fun a Londres e púxenme en contacto con xente moi importante do exilio. Coñecín a Luis Cernuda e outros. Xa non me lembro de todo, pasaron xa cincuenta e nove anos. Os exilados tiñan alí, con algúns profesores, o Instituto Español e iso deume unha idea clara de que todo o mellor estaba fóra e de que aquí estabamos totalmente pechados. Estabamos facendo exposicións para esta burguesía que era unha bazofia, por pouco me meten no Valle de los Caídos. Daquela foi cando pensei en virme para a Galiza e montar unha fábrica e tratar de recuperar as terras de Sargadelos.

—No ano corenta e oito decide abandonar a pintura mais continuou ligado ao mundo da arte até hoxe mesmo.

—O que pasa é que o coñecemento da Escola de Belas Artes estaba aí. No ano corenta e un e corenta dous estaba alí Carlos Saíz de Tejada que foi o que lle fixo a propaganda a Franco, un cartelista horribel na propaganda que lle fixo, claro que a propaganda tiña que ser así, non podía ser de outra maneira. Despois puidemos comprobar que foi un magnífico artista e un ilustrador dunha extraordinaria revista chamada *Claridad*, aínda que xa non lembro ben. Fixéronlle unha exposición na Fundación Juan March en Madrid. Este Carlos Saíz de Tejada coa influencia que tiña animou a Contreras, o Marqués de Lozoya, que era director xeral de Belas Artes, para que entre alumnos da Escola de Belas Artes e os da Escola de Arquitectura fixésemos unha experiencia de desño industrial. Foi a primeira que se fixo. Fomos cinco de cada unha delas. E iso deunos lugar a encontrar unha praza nas escolas de Artes de Oficios que non fosen de Madrid, que estaban moi ocupadas. A min déronme unha bolsa para Cartaxena. Tamén fun a Italia e alá estiven en plena guerra. E ao pouco tempo de estar alí os norteamericanos

desembarcaron en África e xa se produciu un sari-llo tremendo.

**—Inmediatamente despois
comezou a súa etapa na Arxentina.
Foi emigración ou exilio?**

—Eu tiña relación con Luís Seoane. Escribíamonos a través de xente que ía e viña. E pensamos en Sargadelos e montouse un laboratorio para estudar as terras do Sargadelos antigo para ver se servía para facer o material de cerámica de alta calidade. Resultou que o material era magnífico e montamos a fábrica. E como eu tiña relación con xente en América, pensamos en facer unha cousa semellante alá. E así naceu a fábrica da Magdalena, que me custou a min atravesar corenta veces o Atlántico. Eu non podía abandonar o Castro, que tiña daquela cen empregados, e os meus socios dixéronme que se ía ficar na Arxentina habería que a vender.

**—Entón xa contactaou no inicio
co exilio galego?**

—Tiven moita relación con Luís Seoane, Dieste e Lorenzo Varela que eran uns tipos excepcionais, cunha visión grande do futuro, cun compromiso social e político grande e cun coñecemento e cunha obra extraordinarios. Incluso se queixaba Blanco-Amor: «Esta troika fai unha cousa aí pechada na que non podemos entrar os demais». Non era certo, o que pasa é que Blanco-Amor, que era unha persoa excepcional, tiña as súas limitacións de carácter. A xente que ficou alá era excepcional: Blanco-Amor, Dieste e Seoane que son fundamentais na cultura galega. Tamén estaba Núñez Búa.

Eu a última vez que vin de América foi en mil novecentos sesenta e oito. Foi cando nos puxemos a construír Sargadelos. Eu púxenme moi en contacto co exilio e tratei de que viñesen. Foi algo heróico o que fixo o exilio. Trinta, corenta anos dando os mellores anos da vida por manter a chama acesa foi algo heróico. No exilio funcionaban varias cousas: unha, a dignidade do individuo, que dicía «eu non me movo». Outra, que a moitos non os querían aquí xa que a algúns Franco mandaríalos matar. E unha terceira, que tampouco era pouca cousa, era que os que estaban aquí estaban moi ben colocados e os que estaban fóra se volvesen íanlle tirar protagonismo, o que tamén influía.

Eu dicíalle a Dieste: «Non te coñece ninguén, alí non te coñece ninguén. Coñécete Maside, e para de

contar. Outros coñécete mais non lles importa nada que volvas ou non.» E Dieste, que era un home forte, daba golpes no peito e dicía: «Non pode ser! Non tes razón ningunha!» Por tres veces pasoume isto, e de cada vez el daba unha chea de puñadas no peito, aínda ben que non mas pegaba a min!. Lembroumo varias veces Luís Seoane, nunha delas por carta, «Fuches o único que cabreaches a Dieste por tres veces». Por fin Dieste decidiuse e volveu. Escribiu á Arxentina dicindo «Díaz Pardo tiña razón do que estaba a pasar aquí». Houbo que pedir desde Arxentina para que se atendese, pedirlle á Academia para que tratase de facelo académico, que o recoñecese. Así che eran as cousas. E así foi que se montou unha autonomía que non ten nada que ver coa que pretendía o galeguismo. Respetábel todo, non nos imos pór... Alén disto hai que dicir que aínda ben que os inimigos da autonomía fixeron moito máis do que os que se consideraban amigos da autonomía. Polo menos fixeron esta autonomía que temos aquí... desenfiada, sen sentido autonómico, mais os outros non fixeron nin iso (ri).

**—Cre que están recoñecidas estas
personalidades que padeceron o exilio?**

—A Luís Seoane fíxoselle unha Fundación na Coruña e unha edición das Obras Completas e das de Dieste temos dous tomos dos cinco previstos. Un deles estábaos a preparar Domingo García-Sabell e ao morrer ficou adiado. Outro deles encomendóuselle a Xesús Alonso Montero, que non acaba de terminar de facelo. O tomo de teatro estao a preparar Ricard Salvat, que prometeu entregalo no dousmil catro. Blanco-Amor foi recoñecido. Nós non esquecemos ningún. Estamos constantemente a publicar cousas deles. Nós polo menos non esquecemos nada (sorrí). Temos uns mil quiñentos títulos na editorial dedicados a recuperar a memoria histórica. O que pasa é que son moitas cousas e somos moi poucos a traballar nelas.

**—Como entende que unha vez que
se fixo a transición, que a nivel de Estado
governou durante bastantes anos un partido dos
que sofreu a guerra e as súas consecuencias, non
houbese un recoñecemento explícito e claro do
exilio, e precisamente agora nestes últimos anos
haxa unha tentativa decidida por parte deses
mesmos sectores sociais por recuperar o exilio,
con actos, exposicións, homenaxes...?**

—Desgrazadamente foi todo unha cousa lamentábel. Na época de Suárez quería-se facer algo para

que dalgunha maneira se unise a tradición para darlle máis consistencia á transición. Suárez chamou a Terradelles, que acodeu deseguida. Díxollo a Leizaola, que lle respostou: «Eu non creo en vostedes, mais se vostedes crean a Autonomía, eu vou», aínda que finalmente non se incorporou. Canto a Galiza, o único que tiña en fideicomiso a representación do pobo galego, porque lle correspondía, era Osorio-Tafall, que a través de Pinís, que era embaixador da ONU, veu a Madrid. Valentín Paz Andrade, Domingo Quiroga, Varela Rodones e mais eu tiñamos moita relación con el e tiñámonos carteados durante moito tempo. El dicía: «A min se mo pide o pobo». Mais tivo que lle dicir a Suárez: «Ninguén me chama, agás catro amigos que teño en Galiza». Non conseguimos nada, nin que o publicase o xornal. Desgrazadamente Galiza é un país lamentábel. O feito de que viñese Osorio Tafall, que era un grande personaxe, alén de político, científico e que utilizara a ONU, parecíanos algo moi positivo para o país. Cando quixemos que viñese o galeguismo radicado aquí opúxose: «Non, porque Osorio Tafall colaborou na guerra civil, e colaborou cos comunistas, e tal e cal...», dicían. Isto foi o lamentábel. Temos moi má sorte, moi má sorte.

—Tendo en conta, como apunta, que nos anos cincuenta comezou a división entre o galeguismo que ficou no país e o que estaba no exilio, vese que se posicionou máis próximo destes últimos, incluso nas relacións amicais e profesionais, coas viaxes e estadias na Arxentina e aínda correndo riscos. Como foi a súa relación co galeguismo cultural que actuaba no país?

—Normal, normal porque hai que dicilo, eles dalgunha maneira mantiveron este galeguismo cultural que había. O que pasa é que foron tantos anos de franquismo... que foi moita presión. Verás, un vai a Inglaterra e bota alá trinta ou corenta anos e vén falando inglés aínda que non queira. Esta éche a cousa. Dalgunha maneira eles continuaron mantendo o idioma, o castrapo, porque isto non é galego é castrapo. Era o único que había. Logo había xente que non eran políticos, mais que tiveron moita dignidade, como Otero Pedrayo. El non se podía meter en política, non era verdadeiramente a función del. Si o foi cando era máis novo. Cando viaxou a Bos Aires estivo moi comprometido coa xente que alí estaba. De todos os xeitos non houbo unha conciencia política no galeguismo interno e así ficaron as cousas,

que as deixaron morrer e cando veu alguén de fóra que quixo recuperar o Partigo Galeguista non puido, primeiro foi Ramón Piñeiro que non quixo. É unha cousa moi complicada... e aínda hai moita xente viva. Houbo que transixir en moitas cousas...

Logo, unha das ideas do Laboratorio de Formas, que ideamos Seoane e mais eu, foi o Museo Carlos Maside, do que había que facer un Patronato. Luís Seoane foi amigo de Domingo García Sabell, de Paco del Riego, de máis xente, xa antes da guerra. De feito, Paco del Riego foi o único que estivo en contacto con el, mandándolle artigos para as revistas *Galicia* e *Galicia Emigrante*, pódoo en relación, aínda que Paco del Riego non era un home politizado, era un escritor. Entón, Luís Seoane, que era a peza fundamental da creación do Museo Carlos Maside, quixo metelos a todos. Meteu a Ramón Piñeiro, Paco del Riego, García-Sabell, etc. A idea de facer un museo de arte galega a partir de Castelao foi de Seoane e el quixo actuar así e eu deixei facer. Mais deixou xente nova fóra coma Alonso Montero, Ferrín, etc. Porque claro non casaban cos outros. Son cousas complicadas: como se lle dicía a Luís Seoane que había que meter tamén a xente nova? Porque claro, naquela altura había un enfrontamento terríbel entre os galeguistas do interior e os novos, e eu estaba de acordo con estes. Esta posición de Seoane axudoulle moito aos galeguistas do interior. Aí sen decatarse Seoane fixo unha cousa que non estivo ben, iso que era unha persoa que apoiaba moito a mocidade. El debeu procurar o entendemento entre todos, xa que, co que fixo, sen darse conta, veu revivir un grupo de xente desprezada pola mocidade nese momento.

—Non ten pensado escribir as súas memorias?

—É moi complicado. Poderíanse escribir moitísimas cousas. Aínda hai xente viva, e cando non é así están os fillos que non gustan que se escriban dos pais certas cousas.

—Entón, non se pode remexer no pasado?

—Si, claro... Moitas cousas sobre a violencia, que houbo mortos, e aínda se van sabendo moitas cousas pouco e pouco. Claro os nomes principais están xa recollidos. É un tema complicado.

—Un home da súa traxectoria: que viviu a República, sufriu a guerra, padeceu a ditadura e se aliou co exilio, como viu a transición política?

—Xa o teño dito nun artigo da prensa titulado «Nós, os republicanos». Nel explicaba porque nese momento os republicanos e a xente do exilio pactamos co Rei, porque o Rei nese momento representaba a posibilidade e de liberdade, non había outra posibilidade. E nós tiñamos que estar porque, quen nos ía substituír? Tejero? O Rei foi a México, saudou á viúva de Azaña, foi a onde os cataláns e faloulles en catalán e deu a imaxe de que viña implantar esta liberdade que temos, esta liberdade que sempre é relativa, esta democracia que sempre é relativa, mais non as hai mellores noutros lados. E non hai máis que ver a democracia dos norteamericanos...

—Mudando de tema, se un repasa as hemerotecas e se fixa nas tentativas, efectivas ou non, de creación dun medio de expresión escrita sempre estivo vostede detrás dunha ou doutra maneira?

—Cando veu Lorenzo Varela parou na miña casa. De feito el morreu en Madrid nun piso que temos alí. Non morreu no piso, morreu tomando whisky nun bar, que lle estaba prohibido xa que tiña un problema de corazón sen solución, mais se bebía acabábase. Practicamente pódese dicir que se suicidou. Como dicía, cando el veu o único que fixo unha nota sobre a súa chegada foi Ánxel Fole, e non era tampouco unha marabilla. «Volvió el argentino», titulábase. Lorenzo Varela pensou que era unha trapallada e díxo que tiñamos que facer algo, polo tanto súa foi a idea de facer o Instituto Galego de Información. O que se fixo foi crear unha base para crear o Novo Seminario de Estudos Galegos, Edicións do Castro, etc. En fin, unha serie de proxectos que se estaban recuperando ou creando novos. Mais, o que se di facer un xornal viu-se que non había elementos. Por exemplo, non se conseguiu ningún economista, iso que se fixo unha área de economía, que entendera o problema económico de Galiza. Nin un só.

—Ten dito moitas veces que a lingua debe ser tamén un produto do comercio. Como ve esta situación?

—A lingua faina o comercio. Os que teñen as empresas determinan a lingua, e cando ficamos

sen empresas como acontece en Galiza, que fica sen recursos económicos propios, fica tamén sen lingua. E senón vexamos outros exemplos onde o proceso xa está máis avanzado, como Puerto Rico. E como sigamos así aquí falaremos inglés.

—Nesta perspectiva, como entende toda a polémica xurdida polas pequenas mudanzas levadas a cabo ultimamente na normativa ortográfica da lingua galega?

—Aquí falta unha conciencia clara a favor do galego. Crer que o Instituto da Lingua Galega ou a Real Academia Galega ían facer algo pola lingua é ser moi ilusos. Eles non van facer nada. Se estamos entregando as nosas empresas, os nosos recursos... non hai máis que ver que nin os nosos ríos son nosos, nin cobramos nada por eles. Con este panorama estas institucións non poden facer nada.

—Antón Baamonde nun libro publicado hai pouco tempo titulado *Aire para respirar* (Xerais, 2002) di literalmente: «Isaac tenfeito moitas cousas sen dúbida, pero tamén ten deixado de facer outras moitas» (p. 114). Que cousas deixou de facer vostede?

—Moitas cousas. Moitas cousas. Entre elas a de crear un medio de publicación periódica, conseguir facer un xornal, que servira de elemento informativo, e non se fixo porque faltaron moitas cousas, que non só foron medios económicos, que iso podíase conseguir. Economistas, xornalistas, o compromiso político serio que non o houbo e despois temos a experiencia de ver fracasar o xornal *Galicia*.

—Lendo os artigos, declaracións, entrevistas súas dos últimos tres ou catro anos, dá a sensación que houbo unha mudanza de actitude. Moitas das conquistas polas que loitaron os exiliados non se lograron, seguen a gobernar os de antes, etc. Pasou vostede da ilusión a certo desencanto?

—Todo valeu moito a pena. Coa loita do exilio ficou testemuña de que houbo unha lealdade e un sacrificio que dalgunha maneira retén a descomposición da sociedade. A verdade é que eu non mudei a forma de pensar nos últimos anos, mais o caso é que as cousas son así porque a xente é así. Tampouco nunca me fixen ilusións de que houbese grandes mudanzas porque xa desde un principio vin a moitos compañeiros claudicados.

Non me fixen moitas ilusións, non ten moita solución o home. Hai si, un grupo de xente, que é importante, que mantén a dignidade, pero nada máis. En xeral, a xente vai por onde a levan. A utopía é un proxecto ideal para as cousas, mais logo vén a realidade e estrágo todo. Mais a loita sempre vale para algo.

—Agora imos falar un pouco do futuro, que proxectos inmediatos ten?

—Agora morrer (ri). Teño máis de oitenta e tres anos e tócame morrer. Xa están a morrer todos, xa non queda ninguén.

—Unha persoa do seu carácter e despois de toda unha vida metido en múltiples empresas, cales ten plantexadas nestes momentos?

—Máis que nada o que se vai tratar é de dar estabilidade ás cousas para que na transferencia dunha xeración á outra non aconteza o que acontece sempre, que se destrúen as empresas. Estamos a pór as cousas en mans dunha institución sen fins de lucro que manteña máis que nada a filosofía do Laboratorio de Formas que foi a que fixo as demais cousas. Eu, dalgunha maneira, teño a obriga de facelo porque hai outras persoas que confiaron en min, coma Seoane, Dieste, Lorenzo Varela, Blanco-Amor, que xa desapareceron. Imos ver se tiramos as cousas dun plano puramente comercial. Xa está feita a Fundación Sargadelos, mais queremos que sexa unánime porque sempre hai algunha disonancia.

—Teño ouvido nalgunha ocasión: «Que bonito país pero que carallo de xente», ten futuro este país?

—De momento moi pouco. Teñen que mudar moitas cousas. Estes días estase a falar moito sobre o idioma. O galego vai ficar nunha lingua litúrxica coma o latín, fálase na universidade mais xa o pobo non o fala porque os resortes económicos do país non están en mans galegas nin de xente que estea concienciada. Pode haber algunha excepción, mais non é nada noso. Desfixeron este país de mala maneira, nin o ar é noso, nin o vento é noso. Producimos enerxía eólica, mais non é nosa. É moi penoso, mais é así.

Agora a única solución que hai sería achegarse a Portugal para que isto recupere un chisco a personalidade, xa que alí ficou un anaco de Galiza.

—Despois da conversa reafirmamos a idea de que Isaac Díaz Pardo foi parte vivísima da historia do século XX, desde as posturas incómodas do sufrimento, da dor, da loita, desde o exilio pero tamén desde a ilusión, desde soños feitos realidade e desde a dignidade colectiva reconstruída. Realmente foi extraordinario coñecer de primeira man a súa peripecia vital, cos seus silencios e cos seus sorrisos. Por iso o noso máis sincero agradecemento por compartillar connosco a paisaxe da súa vida.